

ФІЛОСОФІЯ ДУХОВНОЇ СФЕРИ АБО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 167/168:165.73

DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2024-1-11>**Борейко Юрій Григорович**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
вул. Шопена, 24, Луцьк, Україна
orcid.org/0000-0002-0786-8764

Федотова Тетяна Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та клінічної психології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
вул. Банкова, 9, Луцьк, Україна
orcid.org/0000-0003-1975-9925

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАУКОВОГО ФАКТУ З ПОЗИЦІЙ МЕТОДОЛОГІЇ ПОЗИТИВІЗМУ

Актуальність проблеми обумовлюється необхідністю об'єктивного аналізу, узагальнення та систематизації накопичених фактів у процесі наукового пізнання. Важливим завданням є не лише встановлення нового факту, а й пояснення його з точки зору сучасної науки, з'ясування теоретичного і практичного значення. Критичне осмислення наукової інформації, оцінка її переваг і недоліків передбачає методологічне осмислення наукових фактів. **Мета дослідження** полягає у з'ясуванні гносеологічного потенціалу наукового факту з позицій методології позитивізму. Основними **завданнями** є аналіз наукового факту як форми вираження предметного знання; розкриття специфіки розуміння наукового факту представниками методологічних напрямів позитивізму. **Методи дослідження** ґрунтуються на загальнонаукових підходах та принципах філософського дослідження. Розкриття сутнісних характеристик наукового факту як невідомої складової пізнання забезпечує використання структурно-функціонального методу. Діалектичний метод дозволяє осмислити факти об'єктивної дійсності, з'ясувати причини появи фактів та визначити закономірні зв'язки між ними. Пояснення, відбір, класифікація, узагальнення наукових фактів здійснюється за допомогою герменевтичного методу. Компаративний метод дає змогу виявити характеристики фактів повсякденного життя у порівнянні з науковими фактами як відображенням об'єктивних фактів у людській свідомості. **Результати дослідження** дають змогу стверджувати, що науковий факт як основа емпіричних узагальнень, взаємозв'язків, законів є складовою наукового пізнання, яка характеризує зовнішні і внутрішні зв'язки, стан та зміни досліджуваного об'єкта. Важливе методологічне значення мають протиріччя між новими фактами і суперечності фактів з актуальними гіпотезами та теоріями. Вагома онтологічна складова та гносеологічна природа наукового факту виявляються у його тлумаченні як фрагмента досліджуваної реальності. Найбільш виразно раціоналістична орієнтація та емпіризм в оцінках наукового факту виявляється у підходах послідовників позитивістської традиції філософії та методології науки. Постпозитивістська концепція критичного раціоналізму вбачає розвиток пізнання у зростанні правдоподібності теорій шляхом емпіричної фальсифікації, де визначальна роль належить науковим фактам.

Ключові слова: наукове пізнання, науковий факт, методологія, позитивізм, знання, досвід, верифікація, фальсифікація.

Вступ. Розвиток науки передбачає встановлення нових фактів, які потребують теоретичного пояснення та тлумачення. У процесі наукового пізнання факти стають підґрунтям та спонукальним чинником побудови гіпотез і теорій. Науковий факт містить інваріантну стосовно предмета дослідження інформацію, яка здобувається шляхом використання наукових методів. Науковий факт виступає основою узагальненого знання, що демонструє зафіксовані характеристики існування, властивостей, відносин, зв'язків певного об'єкта дійсності. Вираження цього знання потребує ретельного відбору наукових фактів із сукупності правдоподібних відомостей. Поряд із здоровим глуздом та схемами практичної діяльності дослідницький підхід потребує методологічного аналізу наукових фактів.

Мета і завдання. Мета дослідження полягає у з'ясуванні гносеологічного потенціалу наукового факту з позицій методології позитивістської традиції. Основними завданнями є аналіз наукового факту як форми вираження предметного знання; розкриття специфіки розуміння наукового факту представниками методологічних напрямів позитивізму.

Методи дослідження. Розкриття сутнісних характеристик наукового факту як складової наукового пізнання забезпечує використання структурно-функціонального методу. Діалектичний метод дозволяє осмислити факти дійсності, причини появи фактів, закономірні зв'язки між ними. Пояснення, відбір, класифікація, узагальнення наукових фактів здійснюється за допомогою герменевтичного методу. Компаративний метод дає змогу виявити специфіку фактів повсякденності у порівнянні з науковими фактами як відображенням об'єктивних фактів у людській свідомості.

Стан розробленості проблеми. Науковий факт з позицій «першого» позитивізму аналізували, зокрема, О. Конт, «другого» позитивізму – Е. Мах, конвенціоналізму – А. Пуанкаре, неопозитивізму і аналітичної філософії – Л. Вітгенштейн, постпозитивізму – К. Поппер. Теорію фактів в історичному позитивізмі обґрунтовували Г. Адамс, Е. Д. Уайт, П. Уебб, Д. Фіск. Міждисциплінарний дискурс наукового факту представлений працями Е. Дюркгейма, який досліджував соціальні факти, В. Вернадського, Л. Фліка, котрі з'ясовували значення фактів у науковому пізнанні. З точки зору онтології та гносеології науковий факт осмислюють А. Єременко, Д. Селетий та ін. Більш детального аналізу потребує бачення сутності наукового факту в рамках методології позитивізму.

Результати. Найчастіше факт визначається як реальна подія або явище, зафіксоване у свідомості людини. Факт – не подія, а її фіксація, яка перетворює факт в об'єктивний реєстратор подій. Факти зумовлюють формулювання теоретичних висновків, незалежно від усталених уявлень, звичок, інтересів. Об'єктивні факти, до яких відносяться події, явища, фрагменти дійсності, є об'єктом людського буття та пізнання. Повсякденне життя наповнене досягненням безлічі фактів, які виражаються природною мовою, проте вони не є фактами науки. Факти стають складовою науки, якщо вони підлягають відбору, класифікації, узагальненню, поясненню. У процесі наукового пізнання з'ясовуються причини появи факту, виявляється його істотне значення, встановлюються закономірні зв'язки між фактами.

Наукові факти суттєво відрізняються від об'єктивних фактів, оскільки є відображенням останніх у свідомості, функціонують у формі результатів емпіричних досліджень. Характерні риси наукових фактів – новизна, достовірність, точність, відтворюваність тощо. Зокрема, достовірність наукового факту виявляється в об'єктивній істинності зафіксованого знання, завдяки чому поява наукового факту не залежить від певної особи, місця, часу, про що свідчить відкриття тотожних фактів різними вченими.

«Філософський енциклопедичний словник» визначає факт як вживане в усіх галузях пізнання поняття, що має низку смислових значень та є вагомою складовою пізнавального процесу [5, с. 661]. Так, факт розуміється як явище або подія, що відбувалися у дійсності або виявлені шляхом чуттєвого споглядання, показниками приладів і встановлені як данність. Факт має одиничний характер, фіксується за допомогою протоколів, графіків, таблиць, статистичних даних тощо, характеризується об'єктивністю та відносною незалежністю від способів виявлення, свідчить про стан речей об'єктивної дійсності. Як вихідний пункт проникнення в сутність світу факт

є предметом аналізу, осмислення, концептуалізації, пошуку причинно-наслідкових зв'язків. Факт є достовірним, безпосереднім, наочно-образним знанням і досвідним знанням, що зіставляється з реальною ситуацією за допомогою відчуттів, сприймання, уявлення. Факт є емпіричною базою теорії, яка описує, пояснює, систематизує факти та передбачає появу нових фактів.

Нарешті, факт означає судження або висловлювання, які є підставою для визначення істинності інших тверджень шляхом включення у процедури доведення та логічного доказу. Різні трактування факту вказують на його об'єктивність, істинність та самодостатність. Конститування та існування факту залежить від суб'єктивних чинників та концептуальних засобів вираження. Встановлення факту вимагає максимального усунення суб'єктивних нашарувань, у зв'язку з чим невідомими рисами факту часто вважаються усталеність, самототожність, інваріантність [5, с. 661]

Необхідність відбору наукових фактів уперше обґрунтував А. Пуанкаре, який виокремив генетично пов'язані «голі факти» і факти науки, провівши між ними змістовно-функціональну межу. На думку вченого, «голі» факти містять інформацію про предмет, процес або явище, яка фіксує їх відмінність від інших фрагментів дійсності. Факти науки включають «очищену від похибок» інформацію, придатну для характеристики безлічі фактів. Так, набуття певного досвіду вимагає правок, оскільки неминучими є помилки. Випадкові помилки усуваються на основі середнього показника, наслідком чого є «голий» факт. Натомість виправлення систематичних помилок вимагає глибокого дослідження їхніх причин, що в результаті призводить до появи наукового факту [8].

Цікавою з точки зору осмислення поняття наукового факту є розкриття співвідношення понять «факт» і «подія». Вчені вказують на некоректне вживання поняття «факт» щодо феноменів, які мають онтологічну природу [2, с. 250]. Онтологічна природа події і семантичне, ментальне походження факту, процесуальний характер події та непроцесуальність факту – основні відмінності між означеними поняттями. Якщо подія занурює індивіда у дійсність, то факт транслює дійсність у його свідомість. Факт не існує безвідносно до висловлювань, не є об'єктом спостережень, адже свідок події, не є свідком факту. Якщо подія відбувається, то факт констатується.

Проблема прогресивного розвитку науки набула вагомого значення в працях представників позитивістської традиції у філософії науки. Йдеться про обґрунтування критеріїв наукового знання, яке відображається науковим фактом. Так, зробивши акцент на зростанні ролі наукового знання у суспільному розвитку, О. Конт позитивне знання розумів як притаманне практичній діяльності людини знання фактів [6]. Взірцем науки учений убачав, насамперед, природознавство, віддаючи перевагу описовим науковим теоріям. Останні з'ясовують закономірні зв'язки на противагу пояснювальним теоріям, які проникають у сутність явищ. Прикметно, що вузький емпіризм властивий усім етапам розвитку позитивізму.

«Другий» позитивізм, який розглядав наукове знання як емпіричне й описове, факти поділялися на відчуття – вихідні «нейтральні» елементи досвіду, які, з одного боку, є підґрунтям конститування світу, з іншого – складають основу наукового пізнання. Радикальний емпіризм Е. Маха, наприклад, виявився у критиці класичної механіки І. Ньютона. Заперечення існування абсолютного простору і часу ґрунтувалося на відсутності їхнього представлення у досвіді, тобто не мало відношення до відчуттів. З цієї ж причини Е. Мах не сприймав теорії відносності й ідеї атомізму [7].

Відносно самостійний характер наукових теорій обґрунтував конвенціоналізм, акцентуючи увагу на їх незалежності від емпіричних фактів. Проте ця ідея приховувала потенційне заперечення об'єктивності наукового знання, тому А. Пуанкаре визнав емпіричний контроль основою наукових концепцій, закріпивши за фактами статус остаточних критеріїв істинності наукових теорій [9]. Водночас конвенціоналізм позбавив наукові концепції залежності від фактів, надавши більш вагомому значення науковій уяві.

Традицію вилучення з науки позбавлених змісту понять та висловів, які не ґрунтуються на фактах, продовжили прибічники неопозитивізму, на думку котрих логічно послідовна знако-

ва система має певне значення, коли зводиться до тверджень, що виражають безпосередній досвід. Так, загальна логічна модель світу Л. Вітгенштейна полягає у змозі об'єктів включатися в події, а потім у їх складі міститися у фактичних ситуаціях висловлювання. Дослідник обґрунтував концепцію логічної динаміки, сформулювавши власний погляд на сутність фактів. Згідно підходу вченого, все, що відбувається, поділяється не на предмети, а на факти. Відповідно факт слід інтерпретувати не як будь-яке поєднання об'єктів, а таке, що може стати предметом істинного чи хибного висловлювання [1].

У зіставленні понятійного твердження з мовою фактів полягає сутність верифікації, тому наукові твердження мають осмислений характер, коли можливе доведення їх тотожності з іншими осмисленими висловами. Сукупність протокольних тверджень є емпіричним базисом науки – незалежним від теорії підґрунтям побудови науки. Твердження, які не відповідають чуттєвим даним, тобто не верифікуються, не містять значення.

Як бачимо, прихильники позитивізму стверджували, що побутові, наукові, філософські теорії виникають внаслідок індуктивних узагальнень результатів спостереження, з якого починається процес пізнання. Звідси походить ідея верифікації, яка у вузькому сенсі означає підтвердження досвідом, фактами, а в більш широкішому – вимогу до теорії, що полягає у необхідності ґрунтуватися на фактах, котрі засвідчуються досвідом.

Очевидно, що ця теорія зазнала критики, адже можна верифікувати будь-яку хибну теорію шляхом віднайдення певної множини відповідних фактів. Аналіз верифікації у більш широкому або сильному сенсі свідчить, що жодна теорія не відповідає вимозі верифікації і логічно не впливає з сукупності будь-якої кількості фактів [4, с. 78]. Водночас у позитивізмі пом'якшується дихотомія емпіричного і теоретичного, постулюється їх співвідношення, відносний характер протиставлення, взаємний перехід.

Прибічники постпозитивізму акцентують увагу на появі та поясненні нового знання як єдиного процесу виникнення, розвитку та обґрунтування нової наукової теорії. На думку К. Поппера, будь-яка теорія – не індуктивне узагальнення, а здогадка, припущення, гіпотеза, що висувається з метою розв'язання проблеми, з якої починається пізнання [10]. Спостереження як важлива складова раціональної критики є лише засобом перевірки гіпотези, має вибіркового характеру, підпорядковане проблемі, відбувається у контексті наявної гіпотези. Раціонально-критичний аналіз теорій вимагає дедуктивного виведення з них якомога більшої кількості логічних висновків, які також критикуються, у чому полягає суть гіпотетико-дедуктивного методу.

Теорію неможливо верифікувати, але якщо вона є хибною, то її можна фальсифікувати. Із загальної теорії дедуктивно впливають висновки щодо нескінченної кількості окремих випадків. Якщо один із висновків не відповідає дійсності, то теорія є хибною. Причому, має існувати можливість відтворення ефекту, який спростовує теорію, що й ілюструє фальсифікація. Нерідко фальсифікована теорія не відхиляється до появи більш переконливої теорії [3]. Так, поява фактів, що суперечили фізичній теорії Ньютона, при наявності безлічі фактів, котрі її підтверджували, зумовило відмову від неї та пошук нової теорії, якою стала теорія відносності Ейнштейна.

Емпірична фальсифікація є складовою процедури раціональної критики, тобто пошуку аргументів проти цієї теорії. Фальсифікація теорії здійснюється не лише за допомогою безпосереднього зіставлення із фактами, які їй суперечать, а й шляхом виявлення в ній логічних суперечностей, а також суперечностей з теоріями, які вважаються істинними. Останній випадок потребує додаткової перевірки емпіричними та логічними засобами помилковості суперечливих теорій [4, с. 80].

За твердженням К. Поппера, оцінка теорії відбувається шляхом порівняння з конкурентними теоріями. Оскільки проблемна ситуація супроводжується кількома гіпотезами та відповідями на запитання, то з альтернативних теорій слід вибрати одну найбільш правдоподібну, яка найкраще витримує фальсифікацію відомими поточними аргументами та фактами [3]. Поява нових фактів або гіпотез змушує переглянути попереднє рішення, у чому й полягає розвиток знання.

Висновки. Отже, поняття «науковий факт» означає занурений у сферу наукового дослідження фрагмент природної, соціальної або духовної реальності – явище, подія, об’єкт, процес, існування якого є встановленим і не викликає сумніву. Науковим фактом є також емпіричне знання, тобто емпіричний факт – наукове положення, твердження, істинність якого підтверджується даними спостереження чи експерименту. У формі поняття, закону, гіпотези, теорії тощо науковий факт є складовою поточної системи знання. Методологічне осмислення наукового факту передбачає розуміння його гносеологічної сутності, місця у структурі наукового дослідження, а також визначення функцій у накопиченні знання. Визначальною рисою усіх напрямів позитивізму щодо аналізу науки є емпіризм, тобто розуміння чуттєвого досвіду як джерела знання. Визнання науки та наукової раціональності як найвищої цінності супроводжується вимогою усунення метафізичних побудов, перевірки досвідом, логіко-лінгвістичного аналізу мови. Концепція критичного раціоналізму розкриває розвиток пізнання як зростання об’єктивної правдоподібності наукових теорій через емпіричну фальсифікацію – співставлення теорії з відомими фактами, які їй суперечать.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вітгенштейн Л. *Tractatus logico-philosophicus*. Філософські дослідження. Київ: Основи, 1995. 311 с.
2. Єременко А. М. Історична подія в контексті європейської традиції (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... д-ра. філос. наук: 09.00.03; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2010. 37 с.
3. Поппер К. Логіка наукового відкриття. Огляд деяких фундаментальних проблем. Пер. з англ. під кер. О. Є. Оліфер. Актуальні проблеми духовності. Вип. 22. Кривий Ріг: КДПУ, 1921. С. 170–192.
4. Сепетий Д. П. Критичний раціоналізм Карла Поппера: пізнання шляхом проб і помилок, припущень і спростувань. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2010. Вип. 40. С. 71–84.
5. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
6. Comte A. *A General View of Positivism*. Bridges J.H. (tr.), London: Routledge, 2015. 466 p.
7. Mach E. *Analysis of sensations and the relationship of the physical to the Psychological*. Wolverhampton: FB & LTD, 2016. 380 p.
8. Poincaré H. *La Science et L'Hypothèse*. Paris: Flammarion, 1968. 252 p.
9. Poincaré H. *Valeur de la science*. Paris: Flammarion, 2011. 192 p.
10. Popper K. *Science: assumptions and refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. London: Psychology Press, 2002. 582 p.

REFERENCES

1. Vithenshtein L. (1995). *Tractatus logico-philosophicus*. *Filosofski doslidzhennia*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
2. Yeremenko A. M. (2010). *Istorychna podiia v konteksti yevropeiskoi tradytsii (sotsialno-filosofskyi analiz)* [Historical event in the context of European tradition (socio-philosophical analysis)], *avtoref. dys... d-ra fil. nauk, 09.00.03; Dnipropetr. nats. un-t im. O. Honchara*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
3. Popper K. (2021). *Lohika naukovoho vidkryttia. Ohliad deiakyykh fundamentalnykh problem* [The logic of scientific discovery. An overview of some fundamental problems]. *Per. z anhl. pid ker. O. Ye. Olyfer. Aktualni problemy dukhovnosti. Vyp. 22. Kryvyi Rih: KDPU*. S. 170–192 [in Ukrainian].
4. Sepetyi D. P. (2010). *Krytychnyi ratsionalizm Karla Poppera: piznannia shliakhom prob i pomylok, prypushchen i sprostuvan* [Karl Popper's critical rationalism: knowledge through trial and error, assumptions and refutations]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA. Vyp. 40. S. 71–84* [in Ukrainian].
5. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* (2002). [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
6. Comte A. (2015). *A General View of Positivism*. Bridges J. H. (tr.), London: Routledge [in England].
7. Mach E. (2016). *Analysis of sensations and the relationship of the physical to the Psychological*. Wolverhampton: FB & LTD [in England].